

Kompozytorki - podcast muzyczny ze szczyptą historii:

Clara Schumann (odcinek 6)

Projekt "Kompozytorki - podcast muzyczny ze szczyptą historii" został zrealizowany w ramach stypendium twórczego Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

MUZYKA: Clara Schumann - *Soirées musicales: Toccata a-moll op. 6 nr 1* [fragment]

Witajcie w kolejnym odcinku serii "Kompozytorki - podcast muzyczny ze szczyptą historii". Dziś przenosimy się w sam środek dziewiętnastowiecznego romantyzmu. Kiedy słyszymy nazwisko „Schumann”, większość z nas automatycznie myśli o Robertcie. Jednak osoba, która w XIX wieku zdominowała europejskie estrady fortepianowe, która zdefiniowała na nowo format nowoczesnego recitalu instrumentalnego i przez ponad 60 lat kształtowała gusta muzyczne całego kontynentu, nosiła imię Clara. Przypomnę jeszcze tylko, iż obecna seria powstaje dzięki stypendium Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego i już ruszamy w dzisiejszą podróż w czasie i przestrzeni!

MUZYKA: Clara Schumann - *4 Pièces fugitives op. 15: Scherzo* [fragment]

Clara Schumann (właściwie Clara Josephine Schumann, z domu Wieck) urodziła się 13 września 1819 roku w Lipsku. Przyszła na świat w rodzinie, gdzie muzyka była absolutną podstawą życia. Jej matka, Mariane Tromlitz, była cenioną śpiewaczką i pianistką. Ojciec, Friedrich Wieck, studiował teologię, ale swoje życie poświęcił pedagogice fortepianowej. Prowadził własną fabrykę fortepianów (Pianoforte-Fabrik), sklep z instrumentami, a także wypożyczalnię nut i materiałów muzycznych. Miała także rodzeństwo - niestety, jej najstarsza siostra Adelheid, zmarła w niemowlęctwie, miała również jednego starszego brata - Friedricha Alwina, a także młodszych braci: Gustava i Victora, który to także zmarł we wczesnym dzieciństwie.

Dom Wiecków w Lipsku nie był oazą rodzinnego ciepła, podobno dochodziło w nim do licznych konfliktów pomiędzy małżonkami. Kiedy Clara miała zaledwie pięć lat, w styczniu 1825 roku, jej rodzice rozwiedli się po burzliwym rozstaniu. Zgodnie z ówczesnym saskim prawem, Clara oraz jej rodzeństwo stali się pełną własnością ojca. Mariane wyprowadziła się do Berlina, a Friedrich Wieck natychmiast dostrzegł w małej Clarze idealny materiał na potwierdzenie skuteczności swojej autorskiej metody nauczania gry na fortepianie. Przez lata kontakt Clary z matką ograniczał się głównie do pisania listów oraz okazjonalnych, krótkich wizyt.

Co ciekawe, Clara do czwartego roku życia prawie w ogóle nie mówiła. Podejrzewano u niej opóźnienie rozwoju, jednak gdy tylko usiadła przy klawiaturze, jej milczenie zamieniło się w absolutny słuch i techniczną biegłość. Współcześni historycy i biografowie spekulują, że jej milczenie mogło mieć podłoże emocjonalne i psychiczne, przypominając dzisiejsze syndromy mutyzmu wybiórczego lub neuroróżnorodności. Dom Wiecków był pełen napięć, kłótni rodziców i despotycznego zachowania ojca, co mogło głęboko zablokować małe dziecko. Nagła zmiana nastąpiła w okolicach piątego roku życia, gdy ojciec, Friedrich Wieck, rozpoczął z nią intensywne i systematyczne lekcje gry na fortepianie. Clara zaczęła rozwijać mowę dopiero wtedy, gdy regularnie obcowała z dźwiękami. Badacze często podkreślają, że jej pierwszym, naturalnym językiem stała się muzyka.

Ojciec Klary był niesamowicie despotyczny i ambitny, przez co skrzętnie planował każdy dzień swojej córki. Od 27 października 1824 roku, czyli od kiedy Clara skończyła pięć lat, musiała ona codziennie brać u ojca godzinną lekcję gry, a kolejne dwie do trzech godzin spędzała na rygorystycznych ćwiczeniach. Friedrich Wieck ograniczał też jej edukację ogólną na rzecz teorii muzyki, harmonii, kontrapunktu i instrumentacji, które studiowała u najlepszych lipskich i drezdeńskich mistrzów.

Elementem tej edukacji było prowadzenie dziennika. Ojciec pisał w nim w pierwszej osobie, udając Clare, i zmuszał ją do przepisywania swoich słów oraz listów biznesowych. W ten sposób uczył ją nie tylko muzyki, ale i zarządzania własną karierą. Listy zawierały np. twarde negocjacje z organizatorami koncertów, ustalenia dotyczące stawek finansowych, dobór repertuaru, a nawet pełne złości pisma do wydawców i krytyków muzycznych. W ten sposób od najmłodszych lat uczył ją bezwzględnego prowadzenia biznesu muzycznego. Podobno też, do 18 roku życia, zapiski z dziennika Clary są zapisem słów jej ojca, który dążył do absolutnej kontroli życia swojego dziecka w każdym możliwym aspekcie.

MUZYKA: *Clara Schumann - Romanze w a-moll, WoO 28* [fragment]

Efekty tej twardej szkoły przyszły błyskawicznie. Oficjalny debiut estradowy Clary Wieck odbył się 20 października 1828 roku w prestiżowym salonie Leipzig Gewandhaus, gdy miała zaledwie dziewięć lat. Zagrała wtedy utwór na cztery ręce z innym uczniem ojca. Jednak to 8 listopada 1830 roku wystąpiła tam już na pełnym, samodzielnym koncercie solowym. Podczas tego recitalu zaprezentowała nie tylko utwory modnych wówczas wirtuozów (takich jak Czerny, Kalkbrenner czy Herz), ale także własną kompozycję – *Wariacje na temat własny* (*Variationen über ein Originalthema*)

W wieku jedenastu lat Clara wyruszyła w swoje pierwsze wielkie tournée koncertowe, zarządzane twardą ręką Friedricha Wiecka. Odwiedziła Paryż i Wiedeń. To właśnie w Wiedniu, w 1838 roku, osiemnastoletnia Clara wywołała prawdziwą sensację. Cesarz Austrii Ferdynand I był pod takim wrażeniem jej gry, że nadał jej elitarny tytuł *Königliche und Kaiserliche Kammervirtuosin* (Królewsko-Cesarskiej Wirtuozki Kameralnej). W tym samym roku została nazwana honorowym członkiem prestiżowego Gesellschaft der Musikfreunde (Towarzystwa

Przyjaciół Muzyki) w Wiedniu. Było to ogromne wyróżnienie dla tak młodej kobiety w tamtym okresie historycznym.

Warto podkreślić, że Clara od najmłodszych lat nie tylko odtwarzała muzykę innych, ale pisała własną. Komponowała utwory, które sama mogła wykonywać na koncertach, rzucając wyzwanie męskiemu światu kompozycji. Jej absolutnym arcydziełem z tego okresu jest Piano Concerto in A minor, Op. 7 (*Koncert fortepianowy a-moll op. 7*), który zaczęła pisać w wieku trzynastu lat, w 1832 roku. Premiera tego niezwykle trudnego technicznie dzieła odbyła się 9 listopada 1835 roku we wspomnianym Lipsku. Orkiestrą Gewandhaus dyrygował sam Felix Mendelssohn Bartholdy. Pomyślcie o tym: szesnastoletnia dziewczyna gra własny koncert fortepianowy pod batutą jednego z największych dyrygentów epoki. To był jasny sygnał – narodziła się nowa gwiazda formatu światowego.

MUZYKA: Clara Schumann - *Soirées musicales: Mazurek g-moll op.6 nr 3* [fragment]

Wracamy na chwilę do roku 1828. W Lipsku osiemnastoletni student prawa, Robert Schumann, poznaje cenionego nauczyciela Friedricha Wiecka i postanawia dla fortepianu porzucić naukę kodeksów. Dwa lata później, w 1830 roku, młody muzyk wprowadza się bezpośrednio do mieszkania Wiecków, stając się niemal członkiem rodziny. Dorastająca tam mała Clara bacznie obserwuje ekscentrycznego, starszego o dziewięć lat młodzieńca. Początkowa dziecięca fascynacja z biegiem lat przeradza się w głębokie, dojrzałe uczucie. W listopadzie 1835 roku – gdy Clara ma już szesnaście lat – dochodzi do ich pierwszego, potajemnego pocałunku, co Robert ze wzruszeniem odnotowuje w swoim dzienniku.

Gdy Friedrich Wieck dowiaduje się o romansie swojej najcenniejszej uczennicy i córki z niestabilnym emocjonalnie i nieposiadającym stałego majątku Robertem, wpada w furję. Kategorycznie zakazuje im jakichkolwiek kontaktów, wywozi Klarę do Drezna i organizuje wycieczające trasy koncertowe, byle tylko odciągnąć ją od ukochanego. Zakochani nie dają jednak za wygraną. Prowadzą tajną, niezwykle intensywną korespondencję, a 14 sierpnia 1837 roku potajemnie się zaręczają.

W tym najtrudniejszym momencie, gdy nacisk ze strony ojca staje się nie do zniesienia, nieoczekiwanie kluczową rolę odgrywa matka Klary, Mariane Bargiel. Choć przed laty rozwiodła się z Wieckiem i straciła prawo do opieki nad córką, teraz staje się dla niej najważniejszym oparciem. Mariane bez wahania przyjmuje zaszczutą Klarę pod swój dach w Berlinie, stwarzając jej bezpieczną przystań. Dom matki staje się nie tylko azylem przed tyrańskim ojcem, ale też jedynym miejscem, w którym zakochani mogą wreszcie swobodnie i bez strachu się spotykać.

Ponieważ ojciec nadal bezwzględnie odmawia udzielenia zgody, uniemożliwiając parze legalne zawarcie małżeństwa przed osiągnięciem przez Klarę pełnoletności (która w prawie Saksonii następowała dopiero w dniu 21. urodzin), zakochani decydują się na krok bezprecedensowy. W 1839 roku składają pozew do sądu przeciwko Friedrichowi Wieckowi, domagając się prawnego zastąpienia zgody ojca. Proces trwa długi, wyczerpujący miesiące. Wieck zaciekle oczernia Roberta, oskarża go o alkoholizm i niestabilność finansową. W trakcie tej sądowej batalii

matka Klary ponownie staje po stronie młodych – oficjalnie podpisuje swoją matczyną zgodę na ślub, co dla sądu jest jawnym dowodem, że opór Wiecka wynika ze złośliwości, a nie z troski. Sąd ostatecznie oddala zarzuty ojca. Dzień przed swoimi dwudziestymi pierwszymi urodzinami, 12 września 1840 roku, w kościele w Schönefeld pod Lipskiem, Clara Wieck staje się wreszcie Clarą Schumann.

Wyrok sądu nie ostudził jednak wściekłości i mściwości Friedricha Wiecka. Przegraną przyjął jako osobistą zniewagę i nawet po ogłoszeniu werdyktu robił wszystko, by zatruć życie nowożeńcom. W przypiływie zawiści kategorycznie odmówił wydania córce jej własnego fortepianu, na którym grała od dziecka – instrument oddał dopiero wtedy, gdy został do tego zmuszony kolejnym oficjalnym nakazem sądowym. Robert Schumann nie pozostał mu dłużny i wytoczył teściowi osobny proces o zniesławienie za wcześniejsze, kłamliwe oskarżenia o alkoholizm. Wygraną Roberta przypieczętował wyrok nakazujący Wieckowi wypłatę wysokiego odszkodowania oraz skazujący go na osiemnaście dni aresztu za skandaliczne zachowanie na sali rozpraw. Odcięty od kontroli nad swoją najzdolniejszą dotychczas podopieczną, Friedrich przeniósł chorobliwe ambicje na młodszą, przyrodnią siostrę Klary, Marie, pragnąc za wszelką cenę udowodnić światu, że potrafi stworzyć kolejną wielką pianistkę bez pomocy zbuntowanej córki.

Topór wojenny został oficjalnie zakopany dopiero po trzech latach, w 1843 roku. Widząc rosnącą sławę Schumanna i ciesząc się z narodzin pierwszych wnucząt, Wieck schował dumę do kieszeni i wysłał do zięcia list z propozycją rozejmu, zauważając przytomnie, że „ze względu na Klarę i świat” nie powinni dłużej trzymać się na dystans. Choć Klara przyjęła gest ojca z ogromną ulgą, Robert do końca życia podchodził do teścia z głębokim dystansem, a dawna bliskość między ojcem a córką nigdy już nie została w pełni odbudowana.

MUZYKA: *Clara Schumann - 4 Pièces fugitives op. 15: Scherzo* [fragment]

Początek małżeństwa wydaje się idylliczny, ale szybko uderza w nich brutalna rzeczywistość. Zamieszkują w Lipsku przy Inselstraße 18 w klasycystycznym domu wybudowanym w 1838 roku. Prowadzą tam wspólny, fascynujący dokument – „Ehetegebuch” (Dziennik małżeński), w którym na zmianę opisują swoje przemyślenia, radości i spory.

Szybko pojawiają się problemy logistyczne. Robert potrzebuje absolutnej ciszy do komponowania swoich wielkich dzieł, takich jak Symfonia Wiosenna (*Spring Symphony*). Clara z kolei musi ćwiczyć po kilka godzin dziennie, aby utrzymać pozycję czołowej pianistki Europy i zarabiać na dom. Często ustępuje mężowi, co boleśnie odbija się na jej własnej pracy twórczej. W ciągu zaledwie 13 lat małżeństwa Clara rodzi ośmioro dzieci: Marie (1841), Elise (1843), Julie (1845), Emila (1846 – zmarł w niemowlęctwie), Ludwiga (1848), Ferdinanda (1849), Eugenie (1851) oraz Felixa (1854).

Z powodu pogarszającego się stanu zdrowia psychicznego Roberta, rodzina szuka nowego otoczenia. Przeprowadzają się do Drezna, a w 1850 roku do Düsseldorfu, gdzie Robert obejmuje stanowisko miejskiego dyrektora muzycznego. W sierpniu 1852 roku zamieszkują tam

w kamienicy przy Bilker Straße 15. Warunki lokalowe są jednak trudne – hałas docierający z ulicy i bliskość pokoiów sprawiają, że Clarze wciąż niezwykle ciężko jest ćwiczyć tak, by nie przeszkadzać mężowi w pracy, przez co jej własna aktywność kompozytorska niemal całkowicie zamiera.

To Clara staje się główną żywicielką rodziny. Gdy Robert popada w głęboką depresję, cierpi na omamy słuchowe i staje się niezdolny do prowadzenia orkiestry, ona bierze na siebie ciężar utrzymania domu. Choć do Rosji pojechali jeszcze wspólnie w 1844 roku, to w późniejszych latach Clara organizuje kolejne wyczerpujące trasy, by zdobyć środki do życia. Tragedia osiąga apogeum 27 lutego 1854 roku, kiedy Robert podczas ataku psychozy próbuje popełnić samobójstwo, rzucając się do Renu. Na własną prośbę zostaje umieszczony w zakładzie dla obłąkanych w Endenich pod Bonn, gdzie umiera 29 lipca 1856 roku. Clara zostaje sama z siedmiorgiem żyjących dzieci, jednak dzięki swojej niezłomności i ogromnemu sukcesowi m.in. podczas koncertów w Anglii w 1856 roku, udaje jej się uchronić rodzinę przed kryzysem finansowym.

MUZYKA: *Clara Schumann - Soirées musicales: Mazurek g-moll op.6 nr 3* [fragment]

Życie Clary Schumann było splecione z biografiami najważniejszych artystów XIX wieku. Jej sieć kontaktów towarzyskich i artystycznych budzi podziw. Jeszcze jako nastolatka poznała w Weimarze samego Johanna Wolfganga von Goethego, który po wysłuchaniu jej gry podarował jej medal ze swoim wizerunkiem i dedykacją. Zachwycił się nią wirtuoz skrzypiec Niccolò Paganini, a ona sama od najmłodszych lat fascynowała się i propagowała genialne pieśni Franza Schuberta. Podczas swoich podróży poznała osobiście Fryderyka Chopina. Clara stała się jedną z największych propagatorek muzyki polskiego kompozytora w Niemczech – już jako dwunastolatka wykonywała jego niezwykle trudne *Wariacje B-dur op. 2* (Variations on „Là ci darem la mano”, Op. 2).

W ich domu przy Inselstraße w Lipsku regularnie gościli Franz Liszt oraz Hector Berlioz. Najważniejszą postacią w tym kręgu był jednak Felix Mendelssohn Bartholdy, bliski przyjaciel rodziny, który wspierał Clarę w jej ambicjach kompozytorskich i dyrygował wieloma jej koncertami.

Nie sposób nie wspomnieć o dwóch kluczowych relacjach z dojrzałego życia Clary. Pierwsza to Johannes Brahms. Pojawił się w domu Schumannów w Düsseldorfie we wrześniu 1853 roku jako nikomu nieznany, dwudziestoletni kompozytor z Hamburga. Zafascynował Roberta i Clarę swoim geniuszem. Gdy Robert trafił do zakładu leczniczego, Brahms stał się opoką dla Clary. Pomagał w opiece nad dziećmi i wspierał ją w prowadzeniu domowych finansów. Ich relacja, pełna pasji, głębokiego szacunku, przetrwała aż do śmierci Clary w 1896 roku, choć nigdy nie zdecydowali się na małżeństwo. Drugim wielkim przyjacielem estradowym był wybitny wirtuoz skrzypiec Joseph Joachim. Przez dziesięciolecia Clara i Joachim tworzyli legendarny duet kameralny, podróżując po całej Europie i prezentując publiczności najwyższy kunszt wykonawczy.

MUZYKA: Clara Schumann - *Soirées musicales: Toccata a-moll op. 6 nr 1* [fragment]

Kiedy w 1856 roku Robert Schumann umiera w zakładzie dla obłąkanych, dla zaledwie 37-letniej Klary świat nie zatrzymuje się ani na chwilę. Zostaje sama z liczną rodziną, musząc utrzymać siedmioro dorastających dzieci. Zamiast jednak załamać ręce, Clara Schumann rzuca się w wir pracy i staje się prawdziwą reformatorką europejskiej muzyki. Przez kolejne cztery dekady podróżuje po całym kontynencie, koncertuje od Londynu po Petersburg, stając się jedną z najważniejszych i najbardziej podziwianych pianistek XIX wieku. To ona uczy Europę, jak słuchać muzyki Chopina, Brahmsa i – przede wszystkim – jej zmarłego męża, którego spuściznę redaguje i wydaje z niemal religijnym oddaniem. Choć los nie szczędzi jej kolejnych ciosów – przeżywa śmierć czwórki swoich dorosłych dzieci, a z czasem traci też słuch – do samego końca pozostaje nieugięta. Uczy w konserwatorium we Frankfurcie, inspirowa pokolenia i pozostaje najbliższą powierniczką Johannes Brahmsa. Jej imponująca kariera sceniczna dobiega końca w marcu 1891 roku wraz z ostatnim publicznym koncertem. Pięć lat później kończy się cała epoka. Clara Schumann umiera 20 maja 1896 roku w wieku 76 lat w wyniku udaru mózgu. Odchodzi nie tylko jako wdowa po wielkim kompozytorze, ale jako absolutna ikona, która własną pracą i talentem przyczyniła się do ostatecznego kształtu muzycznego Romantyzmu.

MUZYKA: Clara Schumann - *Romanze w a-moll, WoO 28* [fragment]

KĄCIK MUZYCZNY

Młodzińcze utwory fortepianowe Clary Schumann (z domu Wieck) powstały w latach 30. XIX wieku, czyli w okresie intensywnego rozwoju jej międzynarodowej kariery wirtuozowskiej oraz burzliwego formowania się relacji z Robertem Schumannem. Wydany w 1836 roku cykl *Soirées musicales* op. 6, dedykowany zaprzyjaźnionej pianistce Henriette Voigt, stanowi doskonałe odzwierciedlenie XIX-wiecznego *stylu brillant*. Kompozycje te łączą w sobie skrajne wymagania techniczne z głębokim liryzmem, ujawniając silną fascynację młodej artystki twórczością Fryderyka Chopina.

Toccata a-moll (op. 6 nr 1) zachwyca motoryczną, zwartą fakturą i brawurowym tempem, stawiając wykonawcy ogromne wymagania w zakresie artykulacji staccato i repetycji dźwięków.

Mazurek g-moll (op. 6 nr 3) stanowi bezpośredni ukłon w stronę chopinowskiego idiomu narodowego, łącząc melancholijny, rzewny nastrój z charakterystyczną, rwaną rytmiką taneczną i śmiałą harmoniką. *Mazurek g-moll* op. 6 nr 3 posłużył jako główna baza tematyczna do otwierającego ogniwa jego słynnego cyklu Roberta Schumanna *Davidsbündlertänze* op. 6 (Tańce Związku Dawidowego).

MUZYKA: Clara Schumann - *Soirées musicales: Toccata a-moll op. 6 nr 1*

Clara Schumann - Soirées musicales: Mazurek g-moll op.6 nr 3

1. Biografie i monografie naukowe (książki)

- **Współczesna biografia naukowa:** Jedno z najbardziej cenionych, kompleksowych opracowań na temat jej życia prywatnego i artystycznego to książka *Clara Schumann: The Artist and the Woman* autorstwa Nancy B. Reich, dostępna w bazie [Google Books](#).
- **Wydania historyczne i pamiętniki:** Dwutomowe, klasyczne opracowanie z 1913 roku oparte na zapiskach dziennikowych i listach – *Clara Schumann: An Artist's Life, Based on Material Found in Diaries and Letters* zebrane przez Bertholda Litzmanna można przejrzeć na [Google Books](#).
- **Wspomnienia córki:** Intymny wgląd w życie domowe i artystyczne rodziny Schumannów oferuje publikacja *The Schumanns and Johannes Brahms: The Memoirs of Eugenie Schumann* udostępniona przez [Google Books](#).

2. Oficjalne archiwa instytucjonalne i rękopisy

- **Główne archiwum w Zwickau:** Największy zbiór pamiątek, autografów i pełna kolekcja programów koncertowych pianistki znajduje się w zasobach [Robert-Schumann-Haus Zwickau](#).
- **Kolekcja w Düsseldorfie:** Ponad 870 listów oraz dedykacji odręcznych Clary Schumann przechowuje instytut, którego profil opisuje [Heinrich-Heine-Institute Düsseldorf](#).
- **Amerykańskie zasoby narodowe:** Cyfrowe skany rękopisów (w tym autografy pieśni op. 23 czy kadencji do koncertów Mozarta) udostępnia w swoim katalogu [Library of Congress](#).

3. Artykuły naukowe, prasowe oraz eseje z epoki

- **Eseje biograficzne online:** Rozbudowaną bazę otwartych tekstów i esejów analizujących jej wizerunek historyczny publikuje oficjalny [Schumann Portal](#).
- **Czasopismo naukowe:** Międzynarodowe recenzje książek, nagrań oraz teksty krytyczne gromadzi z kolei cyfrowa platforma [Schumann Journal](#).
- **Analiza pozycji społecznej:** Akademicki artykuł analizujący jej rozterki jako kobiety, matki i artystki w XIX wieku można przeczytać na łamach [Illinois Wesleyan University \(Digital Commons\)](#).

4. Nuty i domena publiczna

- **Zbiór kompozycji własnych:** Wszystkie zachowane dzieła, w tym *Koncert fortepianowy op. 7* czy *Trio fortepianowe op. 17*, znajdują się w bibliotece [IMSLP \(International Music Score Library Project\)](#).
- **Transkrypcje utworów męża:** Ponad 120-stronicowy zbiór pieśni Roberta Schumanna zaaranżowanych przez Clarę na fortepian solo pobierzesz bezpośrednio z [IMSLP - 30 Mélodies de Robert Schumann](#).

5. Audycje radiowe i podcasty historyczne

- **Audycje brytyjskie:** Przekrojowe spojrzenie na relacje łączące artystkę z innymi twórcami epoki odnajdziesz w wieloodcinkowym programie [BBC Radio 3 - Composer of the Week](#).
- **Niemieckie słuchowiska:** Radiową serię dokumentalną badającą znaczenie jej twórczości dla współczesnego świata przygotowała stacja [rbb \(Alles Clara\)](#).

6. Bazy danych o dziełach i repertuarze

- **Spis dzieł wszystkich:** Kompletny, zdigitalizowany wykaz kompozycji z podziałem na utwory z numeracją opusową oraz zaginione zawiera oficjalne [Werkverzeichnis von Clara Schumann](#).
- **Angielska wersja bazy dzieł:** Dla badaczy posługujących się językiem angielskim analogiczny katalog znajduje się na podstronie [Schumann Portal - Catalogue of works](#).

7. Treści biograficzne na YouTube

- Materiały wideo, nagrania wykładów i minibiografie wizualne są stale agregowane i rekomendowane przez dedykowane repozytorium zewnętrzne [Clara Schumann Channel](#). Bezpośrednich materiałów wideo szukaj na platformie YouTube pod frazą „*Clara Schumann biography documentary*”.